

Archbishop Varlaam Shyshatsky against the backdrop of the era and in the context of Ukrainian historiography

Sviltana O. Vizer

Drahomanov Ukrainian State University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: s.o.vizer@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0543-9212>
Web of Science ResearcherID: JDD-2761-2023

Iryna O. Telehuz

Drahomanov Ukrainian State University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: i.o.telehuz@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5907-6347>
Web of Science ResearcherID: MFJ-2552-2025

Abstract.

*The article explores the life and career of Archbishop Varlaam Shyshatsky against the background of transformations in Ukraine at the turn of the 18th and 19th centuries. The study aims to identify key trends in the interpretation of his figure in Ukrainian historiography. The study is grounded in the principles of historicism, objectivity, and systematic analysis, combining critical, comparative, and prosopographical approaches. **Scientific novelty.** The article attempts to analyze the state of Ukrainian historiography concerning the study of Varlaam Shyshatsky's activities in the context of social and political changes in the Ukrainian lands at the turn of the 18th and 19th centuries. Attention is drawn to the variety of interpretations offered by researchers regarding the archbishop's actions and views. **Conclusions.** The figure of Varlaam Shyshatsky represents a logical reflection of the historical, political, and cultural processes that unfolded in Ukraine at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries. His activity as an archimandrite has been of particular interest to historians studying the Orthodox Church, religious education, and the intellectual elite of that period. As a lecturer and rector of the Pereiaslav Collegium, the Novhorod-Siversky Theological Seminary, and the Volhynian Theological Seminary, Shyshatsky is presented in academic studies as a key figure in the founding, administration, and intellectual influence of these institutions. Historians have variously portrayed him as a defender of Orthodoxy in Right-Bank Ukraine, an opponent of the Polish–Lithuanian Commonwealth and of the Union, and as a proponent of an independent Ukrainian Church. This multiplicity of interpretations highlights the complex identities of the Ukrainian elite within the political and religious space of the Russian Empire. As a descendant of Cossacks and an Orthodox clergyman, Varlaam Shyshatsky was a representative of the Ukrainian elite of the late 18th and early 19th centuries who operated within the realities of the Russian Empire. His life, therefore, like that of many Ukrainian intellectuals of that time, calls for reinterpretation through the prism of multidimensional identity, which could manifest itself both in loyalty to the empire and in adherence to the ideas of autonomy, as an expression of social and/or religious interests.*

Keywords: Varlaam Shyshatsky, religious education, historiography, Orthodox Church, Russian Empire, the Polish–Lithuanian Commonwealth, seminary, ukrainian elite.

Архієпископ Варлаам Шишацький на тлі епохи та у вимірах української історіографії

Світлана Візер

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: s.o.vizer@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0543-9212>
Web of Science ResearcherID: JDD-2761-2023

Ірина Телегуз

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: i.o.telehuz@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5907-6347>
Web of Science ResearcherID: MFJ-2552-2025

Анотація.

Метою статті є з'ясування основних віх життя архієпископа Варлаама Шишацького в ракурсі трансформацій, що відбувалися в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., та визначення тенденцій трактування постаті Шишацького у вітчизняній історичній науці. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Застосовувалися методи критичного аналізу у поєднанні з порівняльним, системним та просопографічним підходами. **Наукова новизна.** Здійснено спробу проаналізувати стан української історіографії щодо висвітлення діяльності Варлаама Шишацького в контексті змін в українських землях на зламі XVIII–XIX ст. У роботі звертається увага на різні трактування дослідниками вчинків та поглядів владики. **Висновки.** Постає Варлаама Шишацького є логічним відображенням історико-політичних та культурних процесів, які розгорталися на території України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. З огляду на аналіз цих подій діяльність архімандрита представляла інтерес для істориків, які займалися дослідженням православної церкви в Україні, духовної освіти та діяльності української еліти цього часу. Як викладач та ректор Переяславського колегіуму, Новгород-Сіверської духовної семінарії та Волинської духовної семінарії діяч згадується в наукових працях у контексті заснування, діяльності та впливу вказаних закладів духовної освіти. У творах істориків православної традиції Шишацький подається як захисник та будівничий православної церкви в Правобережній Україні, активний борець проти Речі Посполитої та унії. В українській державницькій історіографії владики постає ще й в іпостасі поборника ідеї створення незалежної української церкви. Це дозволяє говорити про множинність ідентичностей української еліти в політичному та релігійному просторі Російської імперії. Варлаам Шишацький як виходець із козацького роду, православний священник, був представником еліти XVIII – початку XIX ст., яка реалізовувала свою діяльність у тогочасних реаліях Російської імперії. Тому його життєвий шлях, як і інших українських інтелектуалів того часу, потребує переосмислення крізь призму багатомірності ідентичності, яка могла проявлятися через лояльність до імперії та прихильність до ідей автономії, як вираження станових чи/та релігійних інтересів.

Ключові слова: Варлаам Шишацький, духовна освіта, історіографія, православна церква, Російська імперія, Річ Посполита, семінарія, українська еліта.

Постановка проблеми. Остання чверть XVIII – початок XIX ст. стали часом великих змін в історії українських земель. У цей час Гетьманщина остаточно втратила залишки своєї автономії та була інтегрована в імперські структури Росії. Правобережна Україна переживала агонію Речі Посполитої та врешті-решт інкорпорація до складу Російської імперії.

Саме в такий непростий час довелось жити і діяти Варлааму (Григорію Степановичу – до постригу) Шишацькому. Етапи його життя, сповненого стрімких злетів і падінь, є яскравою ілюстрацією тих процесів, що відбувались у різних частинах України на зламі XVIII–XIX ст.

Незважаючи на невелику кількість публікацій, присвячених владиці, в українській історіографії міцно укріпився образ В. Шишацького як борця проти російського самодержавства та генератора ідеї незалежної української церкви (Оглоблин, 1959; Рожко, 2004; Рожко, 2014). Дослідники обґрунтовують такі висновки лише посилаючись на факт переходу владики на сторону імператора Наполеона під час французько-російської війни 1812 р. З'ясувати причини

та мотивацію дій владики дозволили б його твори, проте В. Шишацький не залишив по собі духовних текстів чи якихось інших письмових свідчень. Тому можемо лише висувати припущення, посилаючись на його дії, при цьому будучи обмеженими у можливостях пояснити його вчинки: вони є усвідомленим вибором чи реакцією на обставини, в яких приходилось діяти.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Постать Варлаама Шишацького не була предметом широкого зацікавлення дослідників. Тому маємо лише невеликі довідкові статті біографічного характеру О. Оглоблина (Оглоблин, 1959), В. Жук й З. Хижняк (Жук, Хижняк, 2001), Д. Вирського (Вирський, 2021). У контексті дослідження духовної освіти в Україні на межі XVIII–XIX ст. побіжно про владику згадували В. Рожко (Рожко, 2002; 2004), О. Костюк (Костюк, 2007), Л. Посохова (Посохова, 2011), Д. Рига (Рига, 2011). Також фрагментарні згадки про ієрарха містяться в статтях про Новгород-Сіверський гурток українських автономістів О. Яся (Ясь, 2010), Л. Горенко (Горенко, 2007). Цю прогалину в українській історіографії мала б закрити монографія В. Рожко (Рожко, 2014), присвячена безпосередньо діяльності архієпископа Шишацького, проте автор праці досить часто робить припущення чи навіть висновки, не підкріплені жодним фактичним матеріалом, що залишає і надалі потребу дослідження цієї неординарної особистості.

Мета статті. Мета наукової розвідки полягає у з'ясуванні основних віх життя архієпископа Варлаама Шишацького в ракурсі трансформацій, що відбувалися в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., та визначенні тенденцій трактування постаті Шишацького у вітчизняній історичній науці.

Виклад основного матеріалу. Народився майбутній архієпископ у 1750 р. в сотенному містечку Шишаки Миргородського полку, а його батько Степан Шишацький був паламарем місцевої Спасо-Преображенської церкви (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Традиційно в українській історіографії побутує думка, що Варлаам був вихідцем з козацької родини, що і обумовило його родинне виховання (Оглоблин, 1959, с. 301; Вирський, 2021). Водночас І. Власовський, а вслід за ним і деякі сучасні дослідники стверджують, що він був сином селянина села Красилівки Козелецького повіту на Чернігівщині (Власовський, 1977, с. 230; Боярчук, 2019, с. 145). В. Рожко, який спочатку теж вважав батьківщиною Варлаама с. Красилівку (Рожко, 2004, с. 22), в останніх своїх дослідженнях, посилаючись на записи метричних книг, спростував цю думку, вважаючи, що Шишацькі були давнім козацьким родом, члени якого в XIX ст. часто служили паламарями та дяками церкви Преображення Господнього в м. Шишаки (Рожко, 2014, с. 25).

Освіту Шишацький здобув в Переяславському колеґіумі, а потім в Києво-Могилянській академії. Ми не маємо точних свідчень про роки вступу та навчання Варлаама в цих навчальних закладах, проте відомо, що він «прослухав повний курс академічних наук і закінчив навчання у числі найкращих випускників» (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). В. Рожко стверджував, що він «досконало володів грецькою, латинською, німецькою, польською та іншими мовами», проте автор ніяким чином не підтверджував свої слова (Рожко, 2004, с. 22).

Як один із найкращих учнів Шишацький отримав можливість за державний кошт продовжити навчання в Римі, але не зміг її зреалізувати через військові дії в Італії. З цього часу починається його викладацька та релігійна діяльність – Варлаам став викладачем Переяславського колеґіуму та незабаром у 1776 р. прийняв чернечий постриг. Згідно з даними О. Оглоблина та І. Власовського в 1780 р. Шишацький став настоятелем Вознесенського Мошногірського монастиря (Оглоблин, 1959, с. 301; Власовський, 1977, с. 230). Проте З. Хижняк та В. Жук стверджують, що вже в 1779 р. він, будучи настоятелем цієї обителі, через хворобу попросився на спочинок і наступні два роки перебував у Переяславському Михайлівському монастирі, ставши в 1781 р. його ігуменом і настоятелем (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Водночас маємо свідчення, що в 1781 р. настоятелем Мошногірського монастиря вже був ігумен Арефсїт (Ластовський, 2008, с. 182). Перебування Шишацького в Переяславі в 1781 р. підтверджує рапорт єпископа Кондратківського про відкриття класу богослов'я в колеґіумі (Посохова, 2014, с. 158). В. Рожко датував ігуменство Варлаама в Мошногірському монастирі значно ранішим часом 1776–1779 рр. (Рожко, 2014, с. 46), тобто відразу після прийняття чернецтва.

Так чи інакше, але важливо інше. Мошногірський Вознесення Господнього монастир належав до правобережної частини Переяславсько-Бориспільської єпархії і знаходився на території Речі Посполитої. Становище православної церкви на цих землях виглядало дуже непевним. Російська імперія протягом XVIII ст. під приводом захисту православного населення все більше втручалася у внутрішні справи Речі Посполитої та посилювала свій вплив на її територіях. Православне духовенство, яке вбачало в імперії свого захисника, свідомо чи несвідомо виступало носієм наративів московської політики. Та й переважна більшість священників були підданими Російської імперії чи принаймні мали родинні та особисті зв'язки з підросійським Лівобережжям. Відповідно уряд Речі Посполитої намагався протидіяти цим впливам, обмежуючи права православних та надаючи підтримку католицькій та уніатській

церквам. У першій половині XVIII ст. до складу єпархії в Правобережній Україні належали лише Вознесенський Мошногірський і Троїцький Мотронинський монастирі та 30–40 церков (Ластовський, 2008, с. 135). Ситуація стала покращуватись для православних у 60-х роках, коли кількість церков значно збільшилась, було створено Чигиринське духовне управління, а Троїцький Мотронинський монастир став центром єпархії у регіоні, через який здійснювалися всі офіційні зносини з приходами і управління місцевим духовенством (Ластовський, 2008, с. 134). Після придушення Коліївщини, а особливо внаслідок першого поділу Речі Посполитої межі правобережної частини Переяславсько-Бориспільської єпархії значно розширилися, зростала кількість вірян та храмів, які станом на 1769 р. вже були об'єднані в 10 протопопій. Однак становище православних відчутно погіршилось. Російська імперія, прагнучи зберегти свій вплив в Речі Посполитій, перестала підтримувати православних та дозволила сейму ухвалити кілька рішень, спрямованих на обмеження прав православного населення. Почастішали сутички між православними та уніатами, відбулося кілька погромів православних монастирів, зокрема Мошногірської обители. Єпархіальне керівництво на чолі з єпископом Іларіоном практично самоусунулось від управління своїми закордонними територіями.

Саме за таких обставин Шишацький став настоятелем одного з правобережних монастирів. Очевидно, така складна ситуація та неможливість впливати на неї могли обумовити його прохання про повернення в Переяслав та відхід від церковних справ на певний час. Ми не маємо свідчень про якусь активність ігумена на Правобережжі. До того ж О. Оглоблин стверджував, що Шишацький, будучи настоятелем Мошногірського монастиря, навіть не залишав Переяслав (Оглоблин, 1959, с. 301). Проте, за інформацією В. Ластовського, у 1778 р. ігумен Варлаам перебував у монастирі і звертався з проханням до єпископа Іларіона надіслати копії документів, зокрема, «копії універсалу гетьмана І. Мазепи та фондуша комісара Романовського», що підтверджували межі землеволодіння монастиря (Ластовський, 2008, с. 181).

У Переяславі Варлаам Шишацький досяг перших успіхів у церковній кар'єрі. Очолюючи Переяславський Михайлівський монастир, він водночас був префектом, а з 1783 р. – ректором Переяславського колегіуму, цензором та членом Переяславської консисторії (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Очолюючи колегіум, Варлаам також викладав богословські дисципліни (Рожко, 2014, с. 50). Саме він став першим професором богослов'я в цьому колегіумі в 1781 р., про що свідчив єпископ Іларіон (Посохова, 2014, с. 158). У приміщеннях колегіуму було проведено капітальний ремонт, збудовано ще один клас для навчання богослов'я (Андрущенко, Кагамлик, 2001, с. 273). Очевидно, саме в цей час зав'язались досить близькі стосунки Варлаама з єпископом Іларіоном Кондратківським.

У 1785 р. відбулися вагомі зміни в церковній організації на українських землях, що мало безпосередню проєкцію на життя Варлаама Шишацького. Здійснено суттєве переформатування церковно-адміністративного поділу. На Лівобережжі була ліквідована Переяславсько-Бориспільська єпархія, значна частина її територій ввійшла до складу новоствореної Новгород-Сіверської єпархії. Ці зміни були логічним продовженням політичного курсу російської імператриці Катерини II по ліквідації залишків козацької держави. Саме тому після знищення полково-сотенного устрою в 1781 р. Новгород-Сіверський став центром намісництва, а згодом і нової єпархії. Нова адміністративна одиниця включала в себе значну частину колишньої Гетьманщини, зокрема, зліквідованих Стародубського, частково Ніжинського та Чернігівського полків, дві гетьманські столиці – Батурин та Глухів, і дуже швидко перетворилась на потужний культурно-політичний та інтелектуальний центр життя української знаті (Горенко, 2007, с. 50).

Єпископом новоствореної єпархії призначено владика Іларіона Кондратківського, разом з ним до Новгород-Сіверського переїхав і Шишацький. Одним із першочергових завдань для ієрархів стало відкриття духовної семінарії. Новий навчальний заклад розмістився на території Свято-Преображенського монастиря і очолити його мав саме Варлаам Шишацький. Фактично семінарія була створена на основі Переяславського колегіуму, оскільки частина його викладачів та вихованців переїхали вслід за своїм ректором до Новгород-Сіверська.

З моменту заснування в навчальному закладі діяли 4 класи: перший та другий класи граматики, класи риторики та піітики, в яких навчалось 283 учні (Рига, 2011, с. 49). Джерела не зберегли всі імена перших викладачів семінарії, знаємо лише, що ректор був водночас викладачем філософії та богослов'я, а Платон Романовський, який згодом стане наступником Шишацького на посаді ректора, був першим префектом семінарії та викладачем риторики й піітики (Рига, 2011, с. 48, 52). Початково семінарія утримувалась за рахунок надходжень з місцевих монастирів та пожертв благодійників, а з 1786 р. (у результаті секуляризаційної реформи в Російській імперії) на утримання навчального закладу держава почала виділяти 2 тис. рублів щорічно (Рига, 2011, с. 48).

Новгород-Сіверська семінарія стала важливим центром розвитку освіти Лівобережної України. І хоч Варлаам Шишацький очолював її лише 2 роки, очевидно, що він поряд із

.....
єпископом Іларіоном мав вагомий вплив та створення та функціонування цього навчального закладу. Короткочасне перебування Шишацького в місті теж стало важливим періодом в його житті та формуванні світогляду.

У Новгород-Сіверську Шишацький потрапив в коло вищої козацько-старшинської еліти, зокрема тут проживали колишній гетьман К. Розумовський, генеральні судді І. Журман і О. Дублянський, генеральний писар В. Туманський та інші. Також у місті сформувався потужний інтелектуальний осередок, який представляли видатні громадсько-культурні та релігійні діячі того часу (Горенко, 2007, с. 51). Це дало підстави історикам, вслід за О. Оглоблиним, стверджувати про існування в 1770–1790-х рр. Новгород-Сіверського патріотичного гуртка (Горенко, 2007; Ясь, 2010; Федірко, 1998; Ільїн, 1997). Проте в сучасній історіографії також є думка про досить скептичне ставлення до факту існування такого товариства (Плохій, 2013, с. 235–238). Так чи інакше Варлаам Шишацький відповідно до сфери своєї діяльності був невід'ємною частиною середовища інтелектуалів Новгород-Сіверська.

Зважаючи на це, цілком логічним виглядає усталене в українській історіографії твердження, що саме в Новгород-Сіверську сформувався національно-патріотичний світогляд В. Шишацького, який і визначив подальший його шлях (Оглоблін, 1959, с. 303; Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Як відомо, владика не мав власних творів, які б дозволили з'ясувати його погляди. Хоч В. Рожко вважав, що Шишацький «має складати проповіді, писати науково-богословські трактати, але вони не збереглися» (Рожко, 2014, с. 44), проте поки що ніяких доказів існування духовних творів владики нами не виявлено. Можемо стверджувати, що люди, серед яких жив Шишацький в Новгород-Сіверську, з якими постійно спілкувався, та й загалом інтелектуально-патріотична атмосфера, що панувала в той час у місті, мали вплинути на формування його поглядів.

Однак досить швидко, уже в 1787 р. владика знову опиняється на теренах Речі Посполитої, отримавши призначення на ігуменство Віленського Свято-Духівського монастиря. Обитель ввійшла до складу зреформованої російським урядом Переяславсько-Бориспільської єпархії, яка підпорядковувала собі ті нечисленні церкви на монастирі, які продовжували діяти в Правобережній Україні та Білорусії. Очолював єпархію архімандрит Троїцького Слуцького монастиря, єпископ Переяславський і Бориспільський, вікарій Київського митрополита Віктор Садковський. Незважаючи на складне становище православних у регіоні, Віленський Свято-Духівський монастир залишався потужним духовним центром, до нього приписано ряд дрібніших віленських православних обителей (8 чоловічих та 2 жіночих), що перетворювало ігумена монастиря на впливову особу в ієрархії православних Речі Посполитої. Безумовно, для В. Шишацького це було вагомою сходинкою в його релігійній кар'єрі.

Проте, як і при першому призначенні Шишацького в Речі Посполитій, владика потрапив у надзвичайно складні умови не лише для функціонування його обителі, а й для виконання душпастирських обов'язків і взагалі виживання. У другій половині 80-х років XVIII ст. міжконфесійні відносини, що прямо пропорційно залежали від політичної ситуації, значно загострились. Російська імперія все більше посилювала свій тиск на Річ Посполиту, розширювала свою присутність на її територіях, а православний владика Садковський та підпорядковане йому духовенство мали забезпечувати поширення російського впливу на місцеве населення. Незважаючи на обмежені можливості широкої діяльності та досить занедбане становище єпархії, В. Садковський здійснив кілька енергійних кроків: відкрив у Слуцьку консисторію, організував інспекційну поїздку по парафіях та монастирях краю, розгорнув активну пропаганду серед уніатів з метою їх переходу в православну віру (Власовський, 1977, с. 205–206). Це спровокувало гостру реакцію з боку польського уряду, в результаті чого єпископа та членів його консисторії заарештували. Ми не маємо свідчень про переслідування ігумена Варлаама, проте відомо, що в його монастирі та приписаних до нього дрібніших обителях були проведені обшуки (Ластовський, 2008, с. 147). Ігумен скаржився про це єпископу Георгію Кониському (Коялович, 1873, с. 331). Водночас сейм ухвалив рішення, зобов'язавши православне духовенство присягнути на вірність Речі Посполитій.

Більшість духовенства не чинили спротиву сеймовій ухвалі та змушені були скласти відповідну присягу. Натомість Шишацький, на думку О. Оглоблина, «демонстративно відмовився скласти присягу» (Оглоблін, 1959, с. 304) перед мінським гродським судом. У відповідь суд зобов'язав владика у двотижневий термін присягнути чи «виїхати із Польщі або очікувати неминучої страти, як порушника закону» (Коялович, 1873, с. 332). Очевидно, як і попереднього разу, владика готовий був залишити своє ігуменство та монастир, коли ситуація значно ускладнилась і потребувала визнання підданства Речі Посполитої. Щоб врятувати своє життя, Варлаам від'їздить до Могилева, залишивши все своє майно і велику бібліотеку (Коялович, 1873, с. 336).

Саме в цей час у Речі Посполитій було порушене питання про створення окремої православної церкви, незалежної від московського Синоду, а підпорядкованої безпосередньо

.....
константинопольському патріарху. До того ж у 1791–1792 рр. здійснено практичні кроки по реалізації цього проєкту – Пінський з'їзд православного духовенства прийняв рішення про створення православної церкви Речі Посполитої у прямій юрисдикції Константинопольського патріархату, схвалено статут церковного управління та сформовано консисторію, отримано підтримку з боку сейму 1792 р. (Власовський, 1977, с. 216–219). Серед істориків залишається відкритим питання, чи знав про такі настрої в православному середовищі Шишацький. Основні події щодо проголошення окремої православної церкви в Речі Посполитій розгорнулися в той час, коли владика вже був далеко від України.

Проте на момент його від'їзду в 1789 р. ідеї запровадити свободу віросповідання для православних і надати їм право мати власну церкву вже активно обговорювались у політичних колах Речі Посполитої, принаймні чутки про це могли однозначно доходити і до православного духовенства. Як стверджує В. Ластовський, на Пінському з'їзді 1791 р. були присутні 45 представників від православного духовенства Переяславсько-Бориспільської єпархії (Ластовський, 2008, с. 150). М. Коялович повідомляв, що в цій справі були задіяні відомі ієрархи правобережної православної спільноти протопопи Лука Романовський та Іван Радзимовський, дятловський ігумен Бугайло, мотронинський архимандрит Іринарх Балановський, котрий до речі й очолив Пінську конгрегацію (Коялович, 1873, с. 343). Тому погоджуємось, що все-таки ці події, принаймні їх відголоски, мали вплинути на Шишацького, на формування його світогляду і становлення системи переконань та бачення майбутнього православної церкви України. Значно далі пішов О. Оглоблін, стверджуючи, що Шишацький не підтримував ні Річ Посполиту, ні Російську імперію, а займав «незалежне становище», і що саме в цей час в нього «викристалізувалася ідея автокефальної руської православної церкви, незалежної від Москви і від Польщі...» (Оглоблін, 1959, с. 304). Цю ж думку повторюють В. Жук й З. Хижняк (Жук, Хижняк, 2001, с. 592) та В. Рожко (Рожко, 2014, с. 80). Д. Вирський в короткому довідковому нарисі також однозначно стверджує, що ієрарх був «прихильником автокефалії православної церкви колишніх земель Речі Посполитої», щоправда, при цьому не уточнює, коли саме сформувались такі погляди ігумена (Вирський, 2021).

Наступні декілька років В. Шишацький провів на півночі Росії, отримавши від петербурзького митрополита Гавриїла Петрова настоятельство в Новгородському Кирилівському монастирі (1789–1791 рр.), а з 1793 р. у Вяжицькому Миколаївському монастирі. Водночас з 1792 р. він виконував обов'язки префекта Новгородської семінарії (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Як бачимо, владика обіймав важливе місце в організації церковного життя в цьому регіоні, тому, на нашу думку, навряд чи можна розцінювати перебування Шишацького на півночі як заслання, про що стверджував В. Рожко (Рожко, 2014, с. 80).

Приєднання більшості земель Правобережної України до складу Російської імперії після другого поділу Речі Посполитої 1793 р. привело до повної реорганізації церковної структури регіону. Всі новоприєднані землі були включені до складу новоствореної Мінської-Ізяславсько-Брацлавської єпархії, яку очолив архієпископ В. Садковський. Єпархія охоплювала величезну територію, проте мала незначну кількість церков та священнослужителів. За свідченнями В. Рожка, який посилався на дані ревізії 1794 р., Мінська єпархія мала лише 148 протопопів, попів, протодияконів, дияконів та іподияконів, 12 заштатних священників та 250 дяків (Рожко, 2014, с. 83). Отже, владика гостро відчував нехватку духовних кадрів, тому згодом навіть запроваджено практику переведення священників із сусідніх єпархій (Петров, 1888, с. 237; Коялович, 1873, с. 359). Саме тому вже в 1794 р. (на думку В. Рожка, ще в 1793 р. (Рожко, 2014, с. 84) В. Шишацький отримав призначення в Правобережну Україну і став архимандритом Дятловського монастиря на Пінщині. Очевидно, Садковський добре знав Варлаама з попередніх років спільного служіння і викликав його до себе. До того ж завдяки протегуванню Садковського постановою Св. Синоду архимандрит був призначений його помічником та намісником у Правобережній Україні «як перший член Мінської духовної консисторії» (Петров, 1888, с. 238).

Отже, наступний, і досить тривалий період життя владики знову був пов'язаний з Правобережною Україною, зокрема Волинню. Наприкінці 1794 р. він приїхав до Житомира і приступив до виконання обов'язків управителя духовного відомства Ізяславської та Брацлавської губерній. Як стверджує І. Власовський, Шишацький після переїзду розгорнув активну діяльність та «проявив велику енергію, організовуючи церковне управління для тих, хто повернувся з унії» (Власовський, 1977, с. 230). У цей час на Правобережжі розгорнулася справжня битва за вірян. Православні священники, отримавши потужну підтримку російської держави, яка тепер володіла цими землями, всіляко пропагували перехід уніатів у православ'я. За наказом Св. Синоду архієпископ Садковський оприлюднив пасторську грамоту із закликом до місцевого населення «повертатися» в православ'я (Власовський, 1977, с. 229; Петров, 1888, с. 238). Катерина II видала спеціальний указ про викорінення унії та наказувала генерал-губернатору Тутолміну брати під захист новонавернених вірян. Водночас історики

.....
православного табору стверджують про поміркованість та обережність політичного курсу імперії щодо навернення уніатів у православ'я, пояснюючи таку політику страхом спричинити протести з боку католицького та уніатського населення, особливо на початковому етапі поглинення територій Речі Посполитої, коли ще Росія остаточно не закріпилась у регіоні.

На нашу думку, обережність у релігійному питанні обумовлена ще й тим, що для імперського уряду було важливим інтегрувати шляхту в політичний простір імперії. Можемо погодитися з думкою А. Каппелера, що «лояльність підданих щодо держави та правлячої династії – головний стрижень Російської імперії», при цьому лояльність і «станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи» (Каппелер, 2001). Це певною мірою пояснює чому унійна церква в Правобережній Україні була фактично ліквідована лише внаслідок подій першого польського повстання 1830-х років. Наприкінці XVIII ст. аналогічна політика проводилась і по відношенню до козацької старшини – мова не йшла про знищення чи навіть утиски козацької еліти. Навпаки, старшина отримувала такі ж права, що й російське дворянство, тобто мала стати частиною імперії.

Натомість місцеве панство, особливо в 1794 р., ще мало сподівання на вигнання російського війська в умовах повстання Т. Костюшка, тому намагалось всіляко протидіяти та не допускати відходу селян і парафіяльних священників з унії. Однак після поразки повстання, з початку 1795 р. Катерина II строго нагадала про виконання указу про «возз'єднання» і відібрання маєтностей за протидію цьому. З цього часу процес переходу православних значно прискорився.

І це відкривало для Варлаама Шишацького широкі можливості для пастирської діяльності. Спочатку владика розмістився в Житомирі. Саме сюди на початку 1795 р. прибули священники з інших епархій для обіймання новоприєднаних приходів. Так, під його керівництво поступило 42 священники з Київської епархії, 19 – з Чернігівської, 56 – з Брацлавської та декілька чоловік з Могилівської (Петров, 1888, с. 239). Саме в цей час спостерігався особливо інтенсивний відтік з греко-католицької церкви. До Шишацького зверталися уніатські священники, що «виявляли бажання» приєднатися до православної церкви. М. Петров свідчив, що до 1796 р. в Ізяславсько-Волинській губернії до православної церкви долучено 815 церков та ще 32 цвинтарні церкви, в них служили 9 протоієреїв і 767 священників, а також Загаєцький та Четвертинський василіанські монастирі (Петров, 1888, с. 244). І. Власовський подає ще більш масштабні цифри, очевидно, маючи на увазі територію всієї Мінської епархії: станом на кінець лютого 1595 р. у православ'я перейшли 1607 церков, 2 монастирі, 1032 священники і мільйон парафіян (Власовський, 1977, с. 230). Через такий притік вірян уже в квітні 1795 р. створено Брацлавську епархію на Поділлі та Житомирський вікаріат на Волині.

Саме Варлаам Шишацький і обійняв посаду житомирського вікарія. Його резиденцією стало місто Острог, де він розмістився в розлогих приміщеннях Преображенського монастиря, колишньої василіанської обителі, яка ще раніше належала єзуїтам. Хоч вікаріатство було підпорядковано Мінській епархії, Шишацький діяв цілком самостійно, маючи в своєму розпорядженні повний штат третього класу і титулюючись як єпископ Житомирський (Костюк, 2007, с. 17). Єпископська хіротонія Варлаама відбулась 03 серпня 1795 р. у Києві (Рожко, 2014, с. 92). Новостворена консисторія під керівництвом Варлаама розгорнула активну діяльність. До того ж у жовтні 1799 р. була започаткована окрема Волинська епархія, а Варлаам Шишацький став єпископом Волинським та Житомирським.

Одним із визначальних напрямків його діяльності стало створення в Острозі духовної семінарії. Очевидно, для владики ця справа не була новою і за плечима вже був досвід облаштування Новгород-Сіверської семінарії. Уже в травні 1796 р. Житомирська консисторія розглядала резолюцію єпископа про відкриття навчального закладу (Костюк, 2007, с. 81), а указ Св. Синоду від 12 липня 1796 р. свідчить про початок роботи семінарії (Теодорович, 1901, с. 1). За наказом Варлаама до семінарії набирались діти священників та церковнослужителів у віці від 9 до 15 років. Першопочатково на навчання зараховано 119 учнів та запущено чотири класи: риторики, піітики, вищий та нижчий класи граматики (Теодорович, 1901, с. 2).

Однак єпископ відразу зіткнувся з відчутними труднощами: більшість батьків не бажали віддавати дітей на навчання. Як стверджує О. Костюк, «майбутні учні часто теж не мали бажання здобувати знання, не розуміли важливості освіти і прибували на навчання лише з примусу батьків та за наказом єпископа Варлаама» (Костюк, 2007, с. 82). Частими були втечі учнів із семінарії, яких доводилось силою повертати назад до навчання. Врешті-решт батьки змушені були підкоритись волі владики, оскільки в разі відмови від навчання були передбачені не лише грошові стягнення, а й навіть загроза втрати парафії (Теодорович, 1901, с. 2; Костюк, 2007, с. 82).

Єпископ також активно працював над кадровим забезпеченням навчального закладу. Спочатку в семінарії працювали три викладачі: в класах риторики і піітики викладав священник І. Стрелецький, у вищому класі граматики – ієрей І. Севрук, а з нижчим класом граматики

.....
працював студент Київської духовної академії А. Яворський (Теодорович, 1901, с. 2). Проте вже через декілька років викладацький штат розширився – додалися ще три викладачі ієреї В. Чумаковський, І. Шишковський та І. Фіалковський.

Варлаам Шишацький приділяв значну увагу функціонуванню семінарії, особисто займаючись її управлінням за допомогою консисторії. Лише після створення в 1799 р. самостійної Волинсько-Житомирської єпархії, коли коло його обов'язків значно розширилось, навчальний заклад був переданий під нагляд спеціально створеного правління. На той час і масштаби діяльності семінарії також значно розрослись: суттєво збільшилась кількість учнів та класів, які вже забезпечували не лише початковий рівень освіти, оскільки тепер функціонували і вищі класи богослов'я та філософії. На думку О. Костюк, Волинська духовна семінарія в часи Варлаама виступала одночасно як початковий, так і середній навчальний заклад. «Нижчий з її п'яти класів, граматичний, було розділено на три відділення: нижче, середнє і вище. Ці три класи, а також клас піітики, виходячи з обсягу програм викладання, були підготовчими», забезпечуючи рівень повітового духовного училища, яке згодом буде кваліфікуватись як попередній етап перед вступом до семінарії (Костюк, 2007, с. 85). Старші класи риторики, богослов'я та філософії забезпечували вищий семінарський рівень.

Постійно залишалось нагальним питання матеріального забезпечення семінарії. Потрібно було забезпечувати навчальний процес, утримувати вчителів та семінаристів, підтримувати в належному стані приміщення, особливо, якщо врахувати, що початково отримані будівлі монастиря перебували в досить занедбаному стані, а в квітні 1797 р. у монастирі сталася страшна пожежа, що потребувало здійснення масштабних ремонтних робіт. Також при семінарії діяли гуртожиток, їдальня та бібліотека. За свідченнями В. Рожко, «левову частку коштів ... виділяла Волинська духовна консисторія, бюджет якої поповнювався за рахунок парафій Волинської єпархії» (Рожко, 2004, с. 29). Певну допомогу надавали благодійники з числа місцевої знаті, проте значний тягар утримання учнів лягав на плечі їх батьків.

Ще однією проблемою, з якою владика змушений був зіткнутися, стало постійне протистояння між православними й уніатами та католиками. Безумовно, що ієрархи уніатської церкви та їх патрони намагалися протидіяти наверненню своїх парафіян у православ'я. Цьому сприяла і обережна політика офіційного Петербургу, особливо з приходом до влади імператора Павла І. Шишацький неодноразово повідомляв Св. Синод про конфлікти з уніатами. Складним було становище колишніх уніатських священників, які перейшли в православ'я. Між православним та уніатським духовенством постійно точилася війна за церковні землі та храми.

З 1805 р. починається новий етап в житті владика. Він був переведений на Могилівську кафедру, ставши єпископом Білоруським та Могилівським, а в 1808 р. отримав сан архієпископа. Це – апогей духовної кар'єри Шишацького. Імперська влада належним чином цінувала його заслуги в утвердженні православної церкви на новоприєднаних землях. Так, у 1805 р. владика отримав орден Св. Анни І ступеня. Призначення на Могилівську кафедру виглядає як цілком логічне підвищення по кар'єрній драбині, та й білоруські землі розглядались українським духовенством як своя територія. Попередниками Шишацького на цій кафедрі були також відомі українські архіпастирі Георгій Кониський та Анастасій Братановський (Рожко, 2002, с. 24).

Проте саме в Могилеві відбулися події, які забезпечили Варлааму Шишацькому місце в історії як духовної особи, що виступила проти Російської імперії. Під час французько-російської війни в 1812 р. владика здійснив вчинок, який і сьогодні викликає дискусію та різні трактування серед істориків. Коли території Білоруської єпархії та Могилів були захоплені французькими військами маршала Даву, архієпископ Варлаам та підпорядковане йому духовенство присягнули на вірність імператору Наполеону. Так, у липні 1812 р. в соборній церкві Богоявлення Господнього м. Могилева архієпископ, члени консисторії та інше духовенство склали відповідну присягу та відслужили урочисту літургію за перемогу французького війська, здоров'я Наполеона та імператриці Марії-Луїзи. До того ж, як стверджував В. Рожко, під час богослужіння пом'януто ім'я вселенського патріарха, що на думку цього автора може свідчити про існування конкретного плану проголошення автокефалії українсько-білоруської церкви під патронатом константинопольського патріарха (Рожко, 2014, с. 126). Однак проблема в тому, що дослідник не підтверджував свої слова жодними документами чи іншими джерелами.

На нашу думку, залишається дискусійним ключове питання: Чому владика так вчинив? Враховуючи існування автономних настроїв серед частини української еліти, що могли в різних вимірах проявитися під час французько-російської війни, цілком логічно і усвідомлено виглядає крок архієпископа як виступ проти Російської імперії. Окремі епізоди його життя, що приводили його до контактів із переконаними послідовниками української ідеї, теж слугують підтвердженням цій думці. Водночас ми не можемо сказати те, наскільки Варлаам як ієрарх російської православної церкви залишався вірнопідданим імперії, особливо здійснюючи пастирську службу в Правобережній Україні. З іншого боку, владика насамперед мав дбати про свою церкву та вірян, особливо в умовах війни й чужоземного завоювання, тому мусив

визнавати владу завойовників. Перебуваючи під слідством владика наголошував на вірності імперії, підтверджуючи це прикладами зі свого попереднього життя, та пояснював власні дії відповідальністю за ввірену йому єпархію, духовенство й вірян, що потрапили під владу ворожого війська та опинились під тиском католицької церкви (Археографический сборник, 1867, с. XCIV). Саме так трактує дії Шишацького дослідник В. Ададуrow. Посилаючись на спогади французького штабного офіцера Раймона Емері Монтеск'є де Фесенсака, він відкидає «гіпотезу про те, що заприсягнувши Наполеону, Варлаам діяв як свідомий український автономіст» (Ададуrow, 2018, с. 203). Обґрунтовуючи думку про лояльність малоросійського дворянства до Російської імперії під час війни 1812 р., автор навіть вживає термін «казус Шишацького», вважаючи помилковим трактування його вчинку як свідчення опозиційності до Росії.

Російська влада жорстоко покарала архієпископа. Після відступу французької армії його усунуто з єпископської кафедри і віддано під церковний суд. За рішенням Св. Синоду в 1813 р. у Троїцькому кафедральному соборі в Чернігові він офіційно позбавлений сану та всіх державних й церковних відзнак. Як простого ченця його відправлено в Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Там, у келії над брамою, фактично ув'язненим, хворим, сліпим довелося доживати віку архієпископу Варлааму Шишацькому. Однак, навіть у таких умовах йому вдавалося зберегти свою гідність та користуватись великою повагою серед місцевої інтелігенції. Як влучно писав О. Оглоблин: «висока культура та освіта, багатий життєвий та громадський досвід, великий моральний авторитет, трагічна доля довічного в'язня...» притягували до нього людей аж до його смерті в 1820 р. (Оглоблин, 1959, с. 308).

Висновки. Так, постать Варлаама Шишацького є логічним відображенням історико-політичних та культурних процесів, які розгорталися на території України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У контексті аналізу цих подій діяльність архімандрита представляла інтерес для істориків, які займались дослідженням православної церкви в Україні, духовної освіти та діяльності української еліти цього часу. Як викладач та ректор Переяславського колеґіуму, Новгород-Сіверської духовної семінарії та Волинської духовної семінарії цей діяч згадується в наукових працях у контексті заснування, діяльності та впливу вказаних закладів духовної освіти. У творах істориків православної традиції Шишацький подається як захисник та будівничий православної церкви в Правобережній Україні, активний борець проти Речі Посполитої та унії. В українській державницькій історіографії владика постає ще й в іпостасі поборника ідеї створення незалежної української церкви. Це дозволяє говорити про множинність ідентичностей української еліти в політичному та релігійному просторі Російської імперії. Варлаам Шишацький як виходець із козацького роду, православний священник, був представником української еліти XVIII – початку XIX ст., яка реалізовувала свою діяльність у тогочасних реаліях Російської імперії. Тому його життєвий шлях, як і інших українських інтелектуалів того часу, потребує переосмислення крізь призму багатовимірності ідентичності, яка могла проявлятися через лояльність до імперії та прихильність до ідей автономії, як вираження станових чи/та релігійних інтересів.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Ададуrow, В.** (2018). «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. Львів. 624 с.
- Андрущенко, М., Кагамлик, С.** (2001). Кондратівський Іларіон. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання*. Київ. С. 273–274.
- Археографический сборник** (1867). Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси Т. II. Вильна. 409 с.
- Боярчук, А.** (2019). *Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність: дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01*. Луцьк. 238 с.
- Вирський, Д.** (2021). Шишацький Варлаам [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Кн. 1: А–Я. Київ. 773 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shyshatskyj_V.
- Власовський, І.** (1977). Нарис історії Української Православної церкви. Нью Йорк. Том 3. 390 с.
- Горенко, Л.** (2007). Новгород-Сіверський гурток «автономістів» кінця XVIII – початку XIX ст. як осередок українського національного відродження. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Науковий журнал*. Київ. Вип. 3. С.49–57.

- Жук, В., Хижняк, З. (2001). Шишацький Григорій Степанович. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання*. Київ. С. 592–593.
- Ільїн, О. (1997). Чи існував Новгород-Сіверський патріотичний гурток? *Сіверянський літопис*. № 6. С. 125.
- Каппелер, А. (2001). Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. № 5. С. 8–20. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kappeler_Andreas/Mazepyntsi_malorosy_khokhly_ukraintsi_v_etnichnii_iierarkhii_Rosiiskoi_imperii/.
- Костюк, О. (2007). *Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.): дисертація кандидата педагогічних наук: 13.00.01*. Острог. 195 с.
- Коялович, М. (1873). *Історія возсоединенія западнорусскихъ униатовъ старыхъ временъ*. С.-Петербургъ. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0015915.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0.
- Ластовський, В. (2008). Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ. 496 с.
- Оглоблин, О. (1959). *Люди старої України*. Мюнхен. 328 с.
- Петров, Н. (1888). *Воłyнь. Историческія судьбы Юго-Западнаго края*. С.-Петербургъ. 438 с.
- Плохій, С. (2013). *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука*. Київ, 440 с.
- Посохова, Л. (2011). *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.: монографія*. Харків, 400 с.
- Рига, Д. (2011). *Новгород-Сіверська духовна семінарія (1785–1797 рр.) – провідний релігійний навчальний заклад на Чернігівщині в останній чверті XVIII ст. Сіверянський літопис*. № 4. С. 45–53.
- Рожко, В. (2002). *Духовні православні освітні заклади Волині X–XX ст.: історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк. 280 с.
- Рожко, В. (2004). *Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.): Історичний нарис*. Луцьк. 256 с.
- Рожко, В. (2014). *Архієпископ Варлаам Шишацький: шлях до автокефалії*. Луцьк. 176 с.
- Теодорович, Н. (1901). *Волинская духовная семинарія. Історія первоначального ея устройства и подвдомственныхъ ей духовныхъ училищъ*. Почаевъ. 1029 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=5863>.
- Федірко, А. (1998). *Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII–XIX ст. Український історичний журнал*. № 2. С. 77–83. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1998/2/5.pdf>.
- Ясь, О. (2010). *Новгород-Сіверський гурток [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О*. Київ. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Novhorod_hurtok.

References:

- Adadurov, V. (2018). The «Napoleonide» in the East of Europe: Perceptions, Projects, and Actions of the French Government as Regarded the South-Western Borders of the Russian Empire in the Early 19th Century. Lviv. 624 s. [in Ukrainian].
- Andrushchenko, M., Kahamlyk, S. (2001). Kondrativskiy Hilarion. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII–XVIII st.: entsyklopedychne vydannia*. Kyiv. S. 273–274. [in Ukrainian].
- Arkheograficheskii sbornik (1867). *Archaeographic Collection of Documents Relating to the History of North-Western Rus. T II*. Vilna 409 s. [in Russian].
- Boiarchuk, A. (2019). Orthodox clergy of the Volyn province: formation, material support, public and pastoral activities: *dyserhatsiia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01*. Lutsk. 238 s. [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D. (2021). Shyshatsky Varlaam. *Encyclopedia of the History of Ukraine. Additional volume*. Kn. 1: A–la. Kyiv. 773 s. [in Ukrainian]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shyshatskyj_V
- Vlasovskiy, I. (1977). *A brief history of the Ukrainian Orthodox Church*. Niu York. Tom 3. 390 s. [in Ukrainian].
- Horenko, L. (2007). The Novhorod-Siversky Circle of «Autonomists» in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries as a Center of Ukrainian National Revival. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv: Naukovyi zhurnal*. Kyiv. 3. 49–57. [in Ukrainian].
- Zhuk, V., Khyzhniak, Z. (2001). Shyshatsky Hryhorii. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII–XVIII st.: entsyklopedychne vydannia*. Kyiv. S. 592–593. [in Ukrainian].
- Ilin, O. (1997). Did the Novhorod-Siverskyi Patriotic Circle Exist?. *Siverianskyi litopys*. 6. 125. [in Ukrainian].
- Kappeler, A. (2001). Mazepintsi, Little Russians, Khokhlas: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire. *Kyivska starovyna*. 5. 8–20. [in Ukrainian]. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors>

.....
[/Kappeler Andreas/Mazepyntsi malorosy khokhly ukrainsi v etnichnii iierarkhii Rosiiskoi i mperii/](#) .

- Kostiuk, O.** (2007). Formation and Development of Religious Education in Volhynia (XIX – Early XX Century). *dysertatsiia kandydata pedahohichnykh nauk*: 13.00.01. Ostroh. 195 s. [in Ukrainian].
- Koialovych, M.** (1873). The History of the Reunion of the Western Rus' Uniates in Former Times. S.-Peterburh. [in Russian]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&image_file_name=book/0015915.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0.
- Lastovskiy, V.** (2008). Between Society and the State: The Orthodox Church in Ukraine in the Late 17th and 18th Centuries in History and Historiography. Kyiv. 496 s. [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O.** (1959). People of Old Ukraine. Miunkhen. 328 s. [in Ukrainian].
- Plokhii, S.** (2013). The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires. Kyiv, 440 s. [in Ukrainian].
- Petrov, N. (1888).** The Historical Destiny of the South-Western Land. S.-Peterburg 438 s. [in Russian].
- Posokhova, L.** (2011). At the Crossroads of Cultures, Traditions, and Eras: Orthodox Collegiums in Ukraine from the Late 17th to the Early 19th Century. Kharkiv, 400 s. [in Ukrainian].
- Ryha, D.** (2011). The Novhorod-Siversky Theological Seminary (1785–1797): The Leading Center of Religious Education in the Chernihiv Region in the Late 18th Century. *Siverianskyi litopys*. 4. 45–53. [in Ukrainian].
- Rozhko, V.** (2002). Orthodox Religious Educational Institutions in Volhynia (10th–20th Centuries): A Historical and Regional Study. Lutsk. 280 s. [in Ukrainian].
- Rozhko, V.** (2004). Volyn Theological Seminary (1796–2004): Historical Essay. Lutsk. 256 s. [in Ukrainian].
- Rozhko, V.** (2014). Archbishop Varlaam Shyshatsky: The Road Toward Autocephaly. Lutsk. 176 s. [in Ukrainian].
- Teodorovich, N.** (1901). The Volhynian Theological Seminary: A History of Its Initial Organization and the Religious Schools Under Its Authority. Pochaev. 1029 s. [in Russian]. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=5863>.
- Fedirko, A.** (1998). The Patriotic Educated Elite of Novhorod-Siversky at the Turn of the 18th and 19th Centuries. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2. 77–83. [in Ukrainian]. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1998/2/5.pdf>.
- Yas, O.** (2010). The Novhorod-Siversky Circle. *Encyclopedia of the History of Ukraine*: T. 7: Mi-O. Kyiv. 728 s. [in Ukrainian]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Novhorod_hurtok.

Надійшла до редакції / Received: 10.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.2026